

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 16, Spring 2025, No. 61

Intratextual Analysis of Verse 87 of Surah An-Naml Rereading and Criticism of Views

Aatefeh Zarsazaan Khorasani ¹

1. Professor Assistant, Quran and Hadith Sciences Department,
International University of Islamic Denominations, Tehran, Iran.
a.zarsazan@mazaheb.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	One of the stages that beings must pass through in their evolutionary process is "Nafkhe Sur" (blowing into the trumpets) and the events that follow. Verse 87 of An-Naml is one of the verses that has been discussed and commentators have disagreed on its aspects. In the present study, which was written using a descriptive-analytical method, after quoting and analyzing the existing ideas, by rereading the aforementioned verse and using the context, it was determined that the "Sur" (trumpet) is different from the "Saihah" (Loud Sound), and the final stages of the world are not summarized in only two trumpets: death and resurrection. Rather, according to the verses of the Quran, at the beginning, the "first trumpet" causes the death of all earthly people and their transfer to the barzakh. Then, with the blowing of the "trumpet of death," all the people of the barzakh and the people living in the heavens became unconscious, and the "trumpet" is blown again, which causes the people of the barzakh and the people living in the heavens to come to life. Contrary to the opinion of some commentators, the blowing of the trumpets in the aforementioned verse refers to this, and after that, fear and panic from the conditions of the Day of Judgment come upon people, and finally, with the "second trumpet," everyone will appear before Allah for an accounting. Meanwhile, some who have a higher aspect than the created ones, and in fact have nothing of themselves as a created being to be taken from them, but have turned to Allah completely by doing righteous deeds and avoiding all mortal sins and have taken on the aspect of the divine aspect, are exempted from this terror.
Keywords	Theological interpretation, Surah An-Naml, blowing into the Trumpet, fear on the Day of Judgment, those excluded from terror.
Cite this article:	Zarsazaan Khorasani, Aatefeh (2025). Intratextual Analysis of Verse 87 of Surah An-Naml Rereading and Criticism of Views. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i> . 16 (1). 215-236. DOI: 10.22034/16.61.209
DOI:	https://doi.org/10.22034/16.61.209
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

One of the topics relate to returning to Allah is blowing into the trumpet and the events follow it. This important matter, which is necessary and essential in the evolution of existence and returning to the truth, is mentioned in verse 87 of Surah An-Naml. The present study aims to answer the question about that, what is the purpose of the blowing into the trumpet? What is the occurrence time of blowing into the trumpets? What are the events following this blowing into the trumpets with emphasis on the verse? What are the examples and characteristics of those who are excluded in the verse? First, it will criticize and analyze the current ideas of the commentators in this field, and then, with regard to the context, which is one of the greatest clues indicating the meaning of the speaker, the chosen opinion will be presented. It should be noted that in more specific background of the present study, no case was found in regarding to focusing on the context of the verses and about the results of the aforementioned article.

Methodology

The present study has been written using a descriptive-analytical method. For this purpose, firstly it deals with criticizing and analyzing the current ideas of the commentators in this field, and then, with regard to the context, which is one of the most well-known tools for understanding the meaning and one of the greatest clues indicating the sense of the speaker, the chosen opinion will be presented. It is worth mentioning that sometimes the context is in the same Surah, and sometimes to find the meaning of the verse, one must search for the context in another Surah.

Discussion

The use of the word "Nafkh" (blow) is an allusion and metaphor for the speed of the command and the resurrection, and the trumpet is also an allegory for the taking and blowing the life and the final Resurrection. Meanwhile, the Holy Quran depicts two blows for the worlds, a blow with which sentient beings die and a blow that causes them to revive for resurrection and reckoning. However, the stage before the "blow of the dead" is the "shout of the dead" that causes the death of earthly people and their entry into the barzakh. Then, with the blowing of the trumpet of the dead, all the barzakhs and the inhabitants of the heavens - except for those whom Allah wills - become unconscious. In the third stage, with the "blow of the trumpet of resurrection", the inhabitants of the heavens come to life and the inhabitants of the earth rise from their graves, and in the fourth stage, with the "last shout" they appear in the presence of Allah for reckoning. The blowing of the trumpet in the verse of Surah An-Naml is the blowing of the reviving, because in the blowing of the dying, people die. Therefore, the fear that follows the blowing of the trumpet has no meaning for the dead. Therefore, the dread that follows this blowing is a calling for help and fear that comes to man from seeing the scares of that day and the reckoning of deeds. This is emphasized by the verse that follows it, which shows the condition of the mountains on the scene of the Day of Judgment. In fact, the verse refers to the essential movement of beings who are moving towards the goal of their existence with the substance of their essence, which is the meaning of the resurrection and is returning to Allah Almighty. Meanwhile, those believers who have reached the status of the purified ones are included in this exception. These people have only tasted worldly death and, due to their lack of involvement (and sin and suffering),

have not experienced Barzakh (purgatory) and will pass through it, and their souls will be in the heavens. Therefore, they will not be faint when the trumpet of the dead is blown, because they have reached the position of the Face of Allah (because they had done their deed only for the sake of Allah), and they will not experience any fear or dread when the trumpet of reviving is blown.

Conclusion

It became clear that the “Sur” (trumpet) is different from the Saihah (shouting), and the final stages of the world are not summarized in only two trumpets of death and reviving. Rather, at first, the "first trumpet" causes the death of all earthly people and their transfer to Barzakh. Then, with the blowing of the "trumpet of death", all who are in Barzakh and people living in the heavens become unconscious. The "trumpet" is blown again, which causes the people of Barzakh and the heavens to come to life, which the blowing of the trumpet in the aforementioned verse refers to it and following this, fear and dread of the fearful condition of the Day of Judgment will come upon people. Finally, with the "second trumpet", everyone will appear before Allah for an accounting (and accountability). Among these, there are some who have a higher aspect of creation and in fact have nothing of themselves as a creature to be taken from them, but have turned to Allah by doing righteous deeds and avoiding all sins have been melted in Allah and have been taken on the divine aspect, and they are exempt from this dread.

References

- *The Holy Quran*.
- Aalusi, Sayyed Mahmud (1994). *Ruh al-Ma'aani fi Tafsir al-Qoran al-'Azim (The Spirit of Meanings in the Interpretation of the Great Qur'an)*. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elmiya. (In Arabic)
- Abu al-Sa'ud, Muhammad bin Muhammad (1983). *Ershaad al-'Aql al-Salim ela Mazaya al-Qoran (The Guidance of the Sound Mind to the Advantages of the Holy Quran)*. Beirut: Dar al-Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Abu Hayyan, Muhammad bin Yusuf (1999). *Al-Bahr al-Mohit fi al-Tafsir (The Ocean in the Commentary)*. Beirut: Dar al-Fekr. (In Arabic)
- Amin Esfahani, Nusrat Begum (n.d). *Makhzan al-'Irfan dar 'Olume Quran (Repository of Mysticism in Quranic Sciences)*. Tehran: n.n (no name). (In Persian)
- 'Abdul Baqi, Mohammad Fo'aad (n.d). *Al-Mu'jam al-Mufahras (The Indexed Dictionary)*. Qom: Isma'ilian. (In Arabic)
- Bahrani, Sayyed Hashem (1995). *Al-Borhan fi Tafsir al-Qur'an (The Evidence in the Commentary of Quran)*. Tehran: Be'that Institute. (In Arabic)
- Baghavi, Hossain bin Mas'oud (1999). *Ma'alem al-Tanzil fi Tafsir al-Qur'an (The Signs of the Revelation in the Commentary of Quran)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Baydawi, Abdullah bin Omar (1997). *Anwar al-Tanzir wa Asrar al-Ta'wil (The Lights of Revelation and the Secrets of Interpretation)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Beqa'i, Ibrahim bin 'Omar (2006). *Al-Nazm al-Dorar fi Tanasob al-Aayat wa al-Sowar (The Arrangement of the Pearls in the Proportion of Verses and Surahs)*. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elmiya. (In Arabic)
- Borsawi, Ismail (n.d). *Ruh al-Bayan (The Spirit of Expression)*. Beirut: Dar al-Fekr. (In Arabic)

- Darvish, Mohiuddin. (1994). *E'rab al-Qoran wa Bayanoh (Diacritic the Qur'an and its Expression)*. Damascus: Dar al-Ershad. (In Arabic)
- Farahidi, Khalil bin Ahmad (1988). *Kitab al-Ain (The Book of al-'Ain)*. Qom: Dar Hijra. (In Arabic)
- Faiz Kashani, Mohammad Mohsen (1994). *Al-Safi (The Purer)*. Tehran: Sadr. (In Arabic)
- Hosseini Tehrani, Sayyed Mohammad Hossein (1982). *Emam Shenasi (Eschatology)*. Qom: Hekmat. (In Persian)
- Javadi Amoli, Abdullah (2021). *Tasnim Tafsire Quran Karim (Tasnim the Commentary of the Holy Quran)*. Qom: Israa. (In Persian)
- Jawhari, Ismail bin Hammad (1987). *Al-Sehah Taj al-Logha wa al-Sehah al-Arabiya (The Correct ones, the Crown of the Word and the Correct ones of Arabic "words")*. Beirut: Dar al-'Elm lel-Malaein. (In Arabic)
- Howaizi, Abdul Ali bin Juma (n.d.). *Noor al-Saqalain (The Light of Two Great and Valuable Things)*. Qom: Isma'ilian. (In Arabic)
- Ibn Babawaih, Muhammad bin Ali (2002). *Al-Khesal (The Characteristics)*. Tehran: Kitabchi. (In Arabic)
- Ibn Jawzi, Abd al-Rahman bin Ali (2001). *Zad al-Masir fi 'Elm al-Tafsir (The Provision of the Way in the Science of Interpretation)*. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elmiya. (In Arabic)
- Ibn Ashur, Muhammad Tahir (n.d.). *Al-Tahrir wa al-Tanvir (The Writing and Enlightenment)*. Beirut: Mo'assesah al-Tarikh al-'Araabi. (In Arabic)
- Ibn Attiyah, Abdul Haq (2001). *Al-Moharrar al-Wajiz fi Tafsir al-Ketab al-'Aziz (The Summery Written in the Commentary of Noble Quran)*. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elamiya. (In Arabic)
- Ibn Abi Hatim, Abd al-Rahman bin Muhammad (1998). *Tafsir al-Qur'an al-Azeem (The Commentary of Great Quran)*. Riyadh: Maktabah Nazaar Mustafa Al-Baaz. (In Arabic)
- Ibn Manzoor, Muhammad bin Makram (1989). *Lesan al-Arab (language of Arab)*. Beirut: Dar Sar. (In Arabic).
- Ibn Qutaiba, Abdulla (1984). *Ta'vil Mokhtalaf al-Hadith (Interpretation of Different Hadith(s))*. Beirut: Maktab al-Islami. (In Arabic)
- Matoridi, Muhammad bin Muhammad (n.d.). *Ta'vilaat ahlos-Sunnah (Interpretations of People of Sunnah)*. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elmiyah. (In Arabic)
- Maraghi, Ahmed bin Mostafi (n.d.). *Tafsir al-Maraghi (The Commentary of Maraghi)*. Beirut: Daar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Muqatil bin Suleiman (2002). *Tafsir - Muqatil ibn Suleiman (Muqatil ibn Suleiman Commentary)*. Beirut: Daar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Makarem Shirazi, Nasser and colleagues (1995). *Tafsir Nemuneh (Exemplary Interpretation)*. Tehran: Daar al-Kitab al-Eslamiah. (In Persian)
- Meybodi, Rashidod-din Ahmed bin Abi Sa'd (1992). *Kashf al-Asraar wa 'Oddah al-Abraar (Discovering the Secrets and the Tools of Righteous ones)*. Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Qarashi, Sayyed Ali Akbar (1996). *Ahsan al-Hadith (The Best Speech)*. Tehran: Be'that Foundation. (In Persian)
- Qurtubi, Muhammad bin Ahmad (1944). *Al-Jame' Le-Ahkam al-Qur'an (The Comprehensive for the Rules of Quran)*. Tehran: Nasser Khosrow. (In Arabic)
- Ragheb Esfahani, Hossein bin Mohammad (n.d.). *Dictionary of the Words of the Qur'an*. Beirut: Dar al-Kutub al-Arabi. (In Arabic)
- Rajabi, Mahmoud (2008). *Raweshe Tafsire Quran (The Method of Interpretation of the Qur'an)*. Qom: Pazhuheshgah Hawzeh wa Daneshgah. (In Persian)

- Razi, Fakhruddin Muhammad bin ‘Omar (1999). *Al-Tafsir al-Kabir (The Great Commentary)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Salmi, Muhammad bin Hossain (n.d.). *Haqaeq al-Tafsir (The Facts of the Commentary)*. Tehran: Academic Publishing Center. (In Arabic)
- Shuja’ei, Mohammad (2007). *Qiame Qiamat (Rising of Resurrection)*. Qom: Young Thought Center. (In Persian)
- Shari’ati, Mohammad Taqi (1967). *Tafsir Now (New Interpretation)*. Tehran: Enteshar Corporate Company. (In Persian)
- Soyuti, Jalaluddin (1983). *Al-Dorr Al-Manthur fi al-Tafsir bel-Ma’thur (The Scattered Pearls in the Commentary by the Tradition)*. Qom: Grand Ayatollah Murashi Najafi Library. (In Arabic)
- Taleghani, Seyyed Mahmoud (1983). *Partowi az Quran (A ray of the Qur'an)*. Tehran: Sahamie Khaas Publishing.
- Tabarani, Sulaiman bin Ahmad (2008). *Al-Tafsir al-Kabir (The Great Commentary)*. Jordan: Dar al-Kitab al-Theqafi. (In Arabic).
- Tabarsi, Ahmad bin Ali. (1982). *Al-Ehtejaj (Bringing the proofs)*. Mashhad: Morteza Publishing House. (In Arabic)
- Tabarsi, Fazl bin Hassan (1998). *Al-Jawami’ al-Jame’ (Comprehensive Containers)*. Qom: Qom Seminary. (In Arabic)
- Tabarsi, Fazl bin Hassan, (1993). *Majma’ al-Bayan le-‘Uloom al-Qur'an (The Collection of the Expression in the Sciences of Quran)*. Tehran: Nasser Khosrow. (In Arabic)
- Tabari, Muhammad bin Jarir (1991). *Jame’ al-Bayan ‘an Ta’wil Aay al-Quran (Comprehensive Interpretation of Verses of Qur'an)*. Beirut: Dar al-Marefah. (In Arabic)
- Tabatabaei, Sayyed Mohammad Hossain, (1996). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an (The Criterion in the Commentary of Quran)*. Qom: Islamic Publications Office. (In Arabic)
- Tha’labi, Ahmad bin Ibrahim (2001). *Al-Kash wa al-Bayan ‘an Tafsir al-Quran (Revealing and Explaining the Interpretation of the Qur'an)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Thaqafi Tehrani, Mohammad (2019). *Rawane Jaawid (The Eternal Mind)*. Tehran: Borhan. (IN Persian)
- Toraihi, Fakhruddin bin Muhammad (1945). *Majma’ al-Bahrain (Meeting place of Two Seas)*. Tehran: Al-Mortazaviah Library. (In Arabic)
- Tostari, Sahl bin Abdullah (n.d.). *Tafsir Tostari (Tostari's Interpretation)*. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elmiya. (In Arabic)
- Tusi, Muhammad bin Hassan (n.d.). *Al-Tebyan fi Tafsir al-Quran (The Explanation in Commentary of Qur'an)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Zarkeshi, Muhammad bin Abdullah (1989). *Al-Borhan fi ‘Olum al-Quran (The Evidence in the Sciences of the Qur'an)*. Beirut: Dar al-Marefah. (In Arabic)
- Zamakhshari, Mahmoud bin ‘Omar (1986). *Al-Kashshaf ‘an Haqaeq Ghawamedh al-Tanzilwa ‘Oyun al-Aqawil fi Wojuh al-Ta’vil (The Most Discoverer from the Facts of Ambiguities of the Revelation and the Springs of the Sayings)*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. (In Arabic)
- Zubaidi, Mohammad Morteza (n.d.). *Taj al-Arus, men Jawaher al-Qamoos (The Crown of Bride from the Jewelry of al-Qamus)*. Beirut: Daar Maktabah al-Hayat. (In Arabic)

جامعة المعارف الإسلامية

مجلة دراسات تفسيرية

السنة ١٦ / ربيع ١٤٤٦ / العدد ٦١

تحليل متن الآية ٨٧ من سورة النمل (إعادة قراءة ونقد الآراء التفسيرية)

عاطفه زرسازان خراساني^١

١. أستاذة مشاركة في قسم علوم القرآن والحديث، الجامعة الدولية للمذاهب الإسلامية، طهران، إيران.

a.zarsazan@mazaheb.ac.ir

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	يُعد نفح الصور وما يتربّب عليه من الأحداث من المراحل الأساسية التي تمرّ بها الكائنات في مسیرتها الوجودية نحو المعاد. وتعُد الآية ٨٧ من سورة التمل من الآيات التي تناولت هذا الموضوع، وقد وقع الخلاف بين المفسّرين حول دلالاتها وتفاصيلها، ففي هذا البحث - الذي كُتب بمنهج وصفي - تحليلي - وبعد عرض وتحليل النظريات المطروحة، أُعيدت قراءة الآية المذكورة في ضوء السياق، فتبين أن الصور يختلف عن الصيحة، وأن المراحل النهائية للعالم لا تحصر في نفحتين فقط (إمالة ثم إحياء)، بل كما تدلّ عليه آيات أخرى من القرآن، فهناك أربع مراحل: الصيحة الأولى: تؤدي إلى موت جميع من في الأرض ودخولهم عالم البرزخ. نفخة الإمالة: يُعشى بها على جميع من في السماوات ومن في البرزخ. نفخة الإحياء: يُبعث بها أهل السماوات والبرزخ للحياة من جديد، وهي ما تشير إليه آية التمل. الصيحة الثانية: يُنقل بها الجميع إلى موقف الحساب بين يدي الله تعالى. ومن بعد نفخة الإحياء، ينزل الهم والفزع على عامة الخلق بسبب أهوال القيمة. غير أنّ فنّةً مخصوصةً، وهم الذين فُنوا في الله عن طريق الأعمال الصالحة وترك المعاصي، لا يصيّبهم الفزع، لأنّهم حَقَّوا القرب من الله، ولم يبق لهم شيءٌ من ذواتهم ليُفقدوه أو يُفزعوا عليه.
الألفاظ المفتاحية	التفسير الكلامي، سورة النمل، نفح الصور، الفزع في القيمة، المستثنون من الفزع.
الاقتباس:	زرسازان خراساني، عاطفه (١٤٤٦). تحليل متن الآية ٨٧ من سورة التمل؛ (إعادة قراءة ونقد الآراء التفسيرية). مجلة دراسات تفسيرية. (١٦). (١). ٢٣٦ - ٢١٥. DOI: 10.22034/16.61.209
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/16.61.209
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

دانشگاه معارف اسلامی

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۶، بهار ۱۴۰۴، شماره ۶۱

تحلیل درون متنی آیه ۸۷ سوره نمل بازخوانی و نقد دیدگاهها

عاطفه زرسازان خراسانی^۱

۱. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه بین‌المللی مذاهب اسلامی، تهران، ایران.

a.zarsazan@mazaheb.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی	یکی از مراحلی که موجودات در سیر تکاملی خود باید از آن عبور کنند، نفح صور و حوادث بعد از آن است. آیه ۸۷ نمل از آیاتی است که بدان سخن گفته و مفسران در وجود آن دچار اختلاف گشته‌اند. در پژوهش حاضر که با روش توصیفی - تحلیلی به نگارش درآمده است، بعد از نقل و تحلیل انکارهای موجود، با بازخوانی آیه مذکور و بهره‌گیری از سیاق مشخص گردید صور با صیحه متفاوت است و مراحل پایانی جهان تنها در دو صور اماته و احیاء خلاصه نمی‌گردد، بلکه بنا به آیات قرآن در ابتداء، «صیحه اول» موجب مرگ تمامی افراد زمینی و انتقال آنها به بزرخ می‌گردد، سپس با نفح «صور اماته» همه بزرخیان و افراد ساکن در آسمان‌ها بیهودش گشته، مجدد در «صور» دمیده گشته که سبب زنده شدن اهل بزرخ و آسمانیان می‌شود که نفح صور آیه مذکور برخلاف نظر برخی مفسران، بدان اشاره دارد و بهدلیل آن ترس و فزعی از احوال قیامت بر افراد وارد می‌شود و در نهایت با «صیحه دوم» همگان جهت حسابرسی نزد پروردگار حاضر می‌گردد. در این میان عده‌ای که جنبه بالاتری از مخلوق داشته و در حقیقت چیزی از خود به عنوان مخلوق ندارند تا از آنها گرفته شود بلکه با انجام اعمال صالح و پرهیز از تمامی گناهان فانی در خدا گشته‌اند و جنبه وجه‌الهی گرفته‌اند، از این فرع استثنای شده‌اند.
تاریخ دریافت:	۱۴۰۳/۰۳/۲۲
تاریخ بازنگری:	۱۴۰۳/۱۰/۰۳
تاریخ پذیرش:	۱۴۰۳/۱۲/۱۵
واژگان کلیدی	تفسیر کلامی، سوره نمل، نفح صور، فرع در قیامت، استثنای شده‌اند از فرع.
استناد:	زرسازان خراسانی، عاطفه (۱۴۰۴). تحلیل درون متنی آیه ۸۷ سوره نمل بازخوانی و نقد دیدگاهها. مطالعات تفسیری. ۱۶. ۲۱۵ - ۲۳۶. DOI: 10.22034/16.61.209
کد DOI:	https://doi.org/10.22034/16.61.209
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

با تأمل در آیات قرآن کریم معلوم می‌شود پس از دعوت به توحید هیچ مقوله‌ای به اندازه معاد و قیامت انسان مورد تأکید قرار نگرفته است و این خود شاهدی بر اهمیت معادبایری است. قرآن کریم با تعبیرهای گوناگون ابعاد این مسئله را در حد درک و فهم بشری بیان فرموده که برای اهل نظر قابل تأمل است. یکی از سرفصل‌های بازگشت به سوی خداوند، نفح صور و حوادث بعد از آن است. این مهم که در سیر تکاملی و بازگشت هستی به سوی حق لازم و ضروری است در آیات چندی بدان اشاره شده است که یکی از آنها آیه ۸۷ سوره نمل است که خداوند می‌فرماید: «وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَغَرَّ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ وَكُلُّ أَتَوْهُ دَاخِرِينَ». در این میان مفسران دیدگاه‌های متعددی درباره وجود کمی و کیفی آن بیان داشته‌اند که ریشه در اختلاف روایات و عدم کاربست نظام‌مند آیات دارد؛ لذا پژوهش حاضر بر آن است در پاسخ به پرسش مقصود از نفح صور چیست؟ جایگاه زمانی نفح صور مذکور کدام است؟ حوادث متعاقب این نفح با تأکید بر آیه چیست؟ مصاديق و ویژگی‌های استثناء‌شده‌گان در آیه کدام است؟ ابتدا به نقد و تحلیل انگاره‌های موجود مفسران در این حوزه پرداخته سپس با عنایت به سیاق که از شناخته‌شده‌ترین ابزارهای درک معنا است و از بزرگترین قرینه‌های دال بر مراد متكلّم است^۱، نظر مختار مطرح گردد. لازم به ذکر است سیاق را می‌توان به سیاق کلمات، جملات و آیات تقسیم کرد. مقصود از سیاق کلمات، واژگان همنشین آن و سیاق جملات؛ یعنی یک جمله از قرآن کریم برای جمله‌ای دیگر در همان آیه قرینه شده و در تعیین مقصود از جمله دیگر، تأثیر گذارد و بالآخره از پی هم آمدن آیات که سبب پیدایش سیاق آیات می‌گردد. نکته قابل ذکر آنکه زمانی سیاق در همان سوره می‌باشد و زمانی برای یافتن مقصود آیه باید به دنبال سیاق در سور دیگر جستجو کرد.^۲

در پیشینه اخص پژوهش حاضر می‌توان به مقالاتی چون بررسی انتقادی آراء مفسران فریقین در استثناء‌شده‌گان از صعق در نفح صور اول^۳ که به بررسی روایات این حوزه پرداخته است. تحلیل بافت متنی آیات نفح صور بر اساس معناشناسی واژگانی، کارکردشناسی حروف و زیباشناسی،^۴ جایگاه زمانی نفح

۱. زرکشی، *البیهان*، ج ۲، ص ۳۱۳.

۲. رجبی، *روش تفسیر قرآن*، ص ۹۱ - ۱۰۱ و ۱۴۸.

۳. پورروستایی و مدنی، «بررسی انتقادی آراء مفسران فریقین در استثناء‌شده‌گان از صعق در نفح صور اول»، *تفسیر و زبان قرآن*، ۱۴۰۰، ش ۱۸.

۴. سلحشور و غروی، «تحلیل بافت متنی آیات نفح صور بر اساس معناشناسی واژگانی، کارکردشناسی حروف و زیباشناسی»، *پژوهش‌های ادبی - قرآنی*، ۱۳۹۸، ش ۲.

صور در قرآن،^۱ تفسیر تطبیقی آیه نفح صور سوره زمر آیه ۶۸^۲ تفسیر نفح صور با تأکید بر آیه ۶۸ سوره مبارکه زمر،^۳ اشاره کرد لکن با رویکرد و نتایج مقاله مذکور موردی یافت نشد.

الف) توصیف و تحلیل گزاره «یوم یُنْفَخُ فِي الصُّورِ»

در این قسمت به بیان نظرات مفسران ذیل مفهوم نفح صور، تعداد نفخات و زمان نفح صور و نقد آنها پرداخته سپس نظر مختار با عنایت به سیاق آیات مطرح می‌گردد.

۱. توصیف و تحلیل مفهوم نفح صور

«نفح» در لغت دمیدن باد در چیزی را گویند^۴ چنان‌که هرگاه به هنگام استراحت، درمان و غیره، بادی از شخص خارج شود، گفته می‌شود «نَفَخَ يَنْفُخُ نَفْخًا»^۵ و به طور استعاره در روشنایی روز آن گاه که خورشید کامل بالا بیاید، گفته می‌شود «أَنْتَنَفَخَ النَّهَارَ»^۶ چنان‌که «نَفَخَاء» زمین مرتضی را گویند که دارای گیاهان کم و بدون سنگ و رمل است.^۷ این واژه در قرآن کریم در قالب فعل ماضی و مضارع مجھول ۱۰ بار در مورد قیامت به کار رفته است که با مفاهیمی چون مُلک،^۸ صعق،^۹ فزع،^{۱۰} جمع،^{۱۱} گستاخی انساب،^{۱۲} قیام،^{۱۳} حشر گنهکاران،^{۱۴} و عیبد،^{۱۵} خروج از گورها و آمدن نزد پروردگار^{۱۶} به شکل گروهی^{۱۷} توصیف شده است.

۱. احمدی و غروی، «جایگاه زمانی نفح صور در قرآن»، پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، ۱۳۹۷، ش ۱۳.
۲. عبدالحنان، «تفسیر تطبیقی آیه نفح صور سوره زمر آیه ۶۸»، مطالعات قرآن پژوهی نور، ۱۳۹۴، ش ۱.
۳. منصوری، «تفسیر نفح صور با تأکید بر آیه ۶۸ سوره مبارکه زمر»، مطالعات تفسیری، ۱۳۹۱، ش ۱۱.
۴. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۸۱۶.
۵. ابن‌منظور، لسان‌العرب، ج ۳، ص ۸۲.
۶. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۸۱۶.
۷. ابن‌منظور، لسان‌العرب، ج ۳، ص ۵۶۴.
۸. انعام / ۷۳.
۹. زمر / ۶۸.
۱۰. نمل / ۸۷.
۱۱. کهف / ۹۹.
۱۲. مؤمنون / ۱۰۱.
۱۳. زمر / ۶۸.
۱۴. طه / ۱۰۲.
۱۵. ق / ۲۰.
۱۶. یس / ۵۱.
۱۷. نبأ / ۱۸.

«صور» نیز در زبان اهل یمن^۱ مفرد و به معنای شاخ^۲ یا چیزی مانند شاخ حیوان است که در آن دمیده می‌شود و خدای سبحان آن را سببی برای بازگشت صورت‌ها و ارواح به اجسامشان قرار داده است،^۳ مؤکد مطلب روایتی از پیامبر ﷺ است که «صور» را «قرن - شاخ» معرفی کرده‌اند.^۴ برخی آن را جمع «صورت» دانسته که روح در آن دمیده شده و موجودات زنده می‌گردند؛^۵ اما بنا به گفته فراء هر جمعی که مفردش بر وزن مذکور باشد و جمعش نیز بر مفردش سابق باشد،^۶ جایز نیست واژه جمع باشد؛ از این‌رو «صور» مفرد است و «صور» جمع «صورت» است؛ زیرا مفرد آن بر جمعش سابق است.^۷ ثانیاً اگر منظور از «صور»، صورت‌ها باشد در نفخه اماته که همه موجودات می‌میرند، چه معنا دارد؟^۸ ثالثاً در این صورت، درست‌تر این بود که در آیه «ثُمَّ نَفَخَ فِيهِ أُخْرَى»^۹ ضمیر مؤنث بباید که با جمع سازگارتر است. رابعاً در آیاتی از قرآن «صُور»، جمع صورت آمده است.^{۱۰} افزون بر آنکه در قرآن کریم هرگاه بحث نفخ روح باشد به شکل معلوم خداوند آن را به خود نسبت می‌دهد؛^{۱۱} درحالی‌که در این دست آیات به شکل مجھول آمده است؛^{۱۲} لذا نشان می‌دهد که «صور» جمع صورت نیست تا روح در آن دمیده شود و موجودات زنده گردند.

در واقع «صور»، تمثیلی از قبض و دمیدن حیات و حشر نهایی است که در برخی آیات به شیپور حرکت، احضار و جمع و کوچ سربازان تشبيه شده است و با این تشبيه، آن حقیقت غیر محسوس و معنوی، برای فهم عموم، در مشهودات حسی تصویر گردیده است^{۱۳} و آوردن واژه «نفخ»، کنایه و تمثیلی از سرعت امر و قیام است؛ چرا که چیزی سبکتر و سریعتر از نفخ، در عمل نیست.^{۱۴}

۱. ثعلبی، *الکشف والبيان*، ج ۷، ص ۲۲۶.
۲. جوهری، *الصحاب*، ج ۲، ص ۷۱۶.
۳. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۴۹۸.
۴. طبری، *جامع البيان*، ج ۲۰، ص ۱۳.
۵. طریحی، *مجمع البحرين*، ج ۳، ص ۳۶۸.
۶. عریانی از نظر بنا چون حروف تشکیل‌دهنده جمع همان حروف اصلی است، از این‌رو ابتدا جمع بوده که تاء برای مفردش به آن اضافه شده مثل صوف و صوفه و اگر مفردش مقدم بر جمع بود باید می‌گفتند صوفه و صوف همان‌گونه که می‌گویند غرفه و غرف.
۷. ابن‌منظور، *لسان العرب*، ج ۴، ص ۴۷۵ - ۴۷۶.
۸. شریعتی، *تفسیر نوین*، ص ۲۰.
۹. زمر / ۶۸.
۱۰. تغابن / ۳، غافر / ۶۴.
۱۱. سجده / ۹، ص ۷۲.
۱۲. ر.ک: یس / ۵۱، حاقه / ۱۳، نبأ / ۱۸، رازی، *التفسیر الكبير*، ج ۱۳، ص ۲۹.
۱۳. طالقانی، *پرتوی از قرآن*، ج ۳، ص ۲۳ - ۲۴.
۱۴. ماتریدی، *تأویلات اهل السنة*، ج ۸، ص ۱۳۹ - ۱۴۰.

۲. تعداد نفحات صور

در تعداد نفح صور میان مفسران نظرات متعددی وجود دارد. برخی بنا به آیات قرآن و روایت نبوی مراحل نفح را دو مرتبه، اماته و احیاء دانسته‌اند که بین آن دو، چهل سال فاصله است. در نفح اماته هر موجود زنده‌ای می‌میرد و در نفح احیاء هر مرده‌ای، زنده می‌شود.^۱ برخی دیگر بنا به روایتی از ابوهریره، تعداد آن را سه نفح دانسته‌اند؛ اما در مراتب آن دچار اختلاف گشته‌اند؛ چنان‌که در برخی روایات نفح‌ها را شامل: فزع، صعق و قیام؛^۲ در برخی دیگر شامل: بعث، اخراج از قبور و فرع^۳ یا صعق، بعث و فزع دانسته‌اند که بین هر نفح سال‌ها فاصله است.^۴ این در حالی است که صرف‌نظر از ابوهریره که متهم به کذب و وضع است،^۵ در روایت دیگری از او و عبدالله بن عمر تنها دو نفحه ذکر شده است که مسلم آن را تخریج کرده و در کتاب تفسیر آورده است؛^۶ از سوی دیگر بین دو نفحه فزع و صعق، زمانی نیست که آن دو را دو نفحه مستقل بدانیم؛ چرا که مردمان به دنبال فزع می‌میرند.^۷ بعضی دیگر نیز قائل به چهار نفحه، اماته، بعث، صعق یا فزع و افاقه می‌باشند.^۸

۳. زمان نفح صور

در این قسمت به بررسی و تحلیل زمان نفح صور پرداخته می‌شود که در نگاه اکثر مفسران منظور نفح اماته می‌باشد.

یک نفحه اماته

بعضی مفسران به دلیل اتحاد استثناء مشترک «إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ» در آیه «وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَزِعٌ مَّنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ»^۹ و آیه «وَنُفَخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ»^{۱۰} و قرار گرفتن این آیه در میان آیات رستاخیز و قبل از آیه «وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسِبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ

۱. قرطبي، *الجامع لاحکام القرآن*، ج ۱۳، ص ۲۴۰؛ حويزى، *نور الثقلین*، ج ۴، ص ۵۰۳.
۲. طبرى، *جامع البيان*، ج ۲۰، ص ۱۳؛ ابن ابى حاتم، *تفسیر القرآن العظيم*، ج ۹، ص ۲۹۲۹؛ ابن عطیه، *المحرر الوجيز*، ج ۴، ص ۲۷۲.
۳. همان.
۴. آلوسى، *روح المعانى*، ج ۱۰، ص ۲۴۲.
۵. ابن قتيبة، *تأویل مختلف الحديث*، ص ۲۸ - ۲۷؛ ابن بابویه، *الخصال*، ص ۱۸۵ - ۱۸۴.
۶. قرطبي، *الجامع لاحکام القرآن*، ج ۱۴، ص ۲۴۰.
۷. همان.
۸. آلوسى، *روح المعانى*، ج ۱۰، ص ۲۴۱.
۹. نمل / ۸۷.
۱۰. زمر / ۶۸؛ قرطبي، *الجامع لاحکام القرآن*، ج ۱۴، ص ۲۴۱؛ آلوسى، *روح المعانى*، ج ۱۰، ص ۲۴۱.

مَرَ السَّحَابِ صُنْعَ اللَّهِ الَّذِي أَتْقَنَ كُلَّ شَيْءٍ إِنَّهُ خَيْرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ^۱ این نفح را نشانگر رویدادی واحد می‌دانند که مربوط به نفحه اماته است.^۲ همچنین ظرف جمله «إِنَّهُ خَيْرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ» به دلیل مضارع بودن، دنیا است؛ یعنی او از اعمالی که شما در حال و آینده انجام می‌دهید با خبر است و این آیه، یکی دیگر از عجایب آفرینش را در راستای توحید و معاد، بیان می‌کند.^۳ برخی دیگر منظور از نفح مذکور را به قرینه «فزع»، نفحه اماته دانسته‌اند که دو مرحله دارد، در مرحله اول فرع همگان و در مرحله بعدی صعق و بیهوشی است؛ چنان‌که آیات بعدی به نفح صور احیاء اشاره دارد، حال «فزع و صعق» یا دو مرحله جدا هستند، بدین‌گونه که نفح صور اول مرحله ابتدایی دارد که فرع‌آور است و مرحله میانی یا پایانی دارد که صعق‌آور است یا دو تعبیر از یک واقعیتند، به هر صورت دو نفحه است.^۴ علامه طباطبایی مراد از نفح صور در آیه مذکور را مطلق نفح می‌داند؛ چه آن نفحی که با آن می‌میرند یا آن نفحی که با آن زنده می‌شوند، برای اینکه، نفحه هر چه باشد از مختصات قیامت است و اینکه بعضی در فزع و بعضی در ایمنی هستند و کوهها به راه می‌افتنند، همه از خواص نفحه اول است؛ چنان‌که زمانی که مردم با خواری نزد خدا حاضر می‌شوند نیز از خواص نفحه دوم می‌باشد.^۵

نقد و تحلیل نفح اماته

در پاسخ باید گفت: در صورتی اتحاد استثناء مشترک، دلالت بر یکسان بودن دارد که موضوع در دو آیه واحد باشد؛ درحالی که «صعق» مترتب بر نفح اماته و «فزع» مترتب بر نفح احیاء است. توضیح مطلب آنکه ذیل آیه خداوند می‌فرماید: «وَكُلُّ أَتَوْهُ دَاخِرِينَ»^۶ یعنی همگی با ذلت و خواری نزد خدای سبحان حاضر می‌گردند، علاوه بر آنکه به دنبال استثناء از حکم فرع می‌فرماید: «وَهُمْ مِنْ فَزَعٍ يَوْمَئِنُونَ»، که در باره نیکوکاران است و بیانگر آن است که فرع مذکور، همان فزع در نفحه احیاء است. از سوی دیگر سیاق آیه^۷ با حوادث آغاز رستاخیز سازگار نیست؛ چرا که کوهها را جامد فرض کرده و حرکت آنها را بهسان ابر می‌داند؛ درحالی که حوادث قیامت به قدری آشکار است که به تعبیر قرآن «از مشاهده آنها مادران، شیرخوارگان خود را فراموش می‌کنند و موجودات باردار سقط جنین می‌نمایند و مردم از شدت

۱. نمل / ۸۸

۲. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۱۵، ص ۵۶۸ - ۵۶۷

۳. همان.

۴. جوادی آملی، *تسنیم*، ج ۶۲ ص ۵۵۰

۵. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۵، ص ۴۰۰

۶. نمل / ۸۷

۷. نمل / ۸۸

وحشت همچون مستانند درحالی که مست نیستند»؛^۱ بهیان دیگر تشبیه به حرکت ابرها متناسب حرکات یک نواخت و نرم و بدون سر و صدا است نه انفجارهای عظیمی که صدای رعد آسایش، گوش‌ها را کر می‌کند و از احوال آغاز رستاخیز می‌باشد.^۲

از سوی دیگر جامد به نظر رسیدن کوه‌ها را می‌توان حکایت از ساختار کوه‌ها بعد از نفخه احیاء دانست که این حالت یا به علت شدت وقایع آن روز و ترسی است که بر بیننده غالب می‌شود یا به علت کثرت اجتماع کوه‌ها در قیامت است.^۳ توضیح مطلب آنکه بنا به آیات قرآن، کوه‌ها در نفخه اول سخت درهم کوفته خواهند شد؛^۴ سپس به صورت «توده‌ای از شن‌های متراکم»^۵ و بعد به صورت «پشم زده شده» که با تند باد حرکت می‌کند^۶ و بالأخره به صورت «گرد و غبار» در فضا پراکنده می‌گردند^۷ و در نفخه دوم آنگاه که در صور دمیده شود و مردم به شکل امتهای وارد صحرای محشر گردند، آسمان در تبدیلات خود به شکل ابوابی گشوده و کوه‌ها به شکل غباری در فضا، به وضعی سراب مانند در آیند: «يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا * وَفُتُحَتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا * وَسَيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا».^۸ خداوند در آیه «وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا * فَيَنْزَرُهَا قَانِعًا صَفْصَفًا * لَا تَرَى فِيهَا عِوَاجًا وَلَا أَمْنًا * بَوْمَئِزٍ يَتَبَعُونَ الدَّاعِيَ لَا عِوَاجَ لَهُ ...»^۹ به شکل دیگری وضعیت کوه‌ها را توصیف کرده است؛ یعنی منکران قیامت، در باره کوه‌ها از تو سؤال می‌کنند، بگو: پروردگارم آنها را به شکل غبار درمی‌آورد سرانجام به صورت زمینی هموار و مسطح در می‌آیند که در آن هیچ‌گونه پستی و بلندی مشاهده نخواهی کرد.^{۱۰} در آن روز، مردم از صدای دعوت‌کننده خدا - اسرافیل - که در صور می‌دمد، تبعیت می‌کنند. این دعوت‌کننده از هیچ‌کس صرف‌نظر نمی‌کند و همه را محشور می‌کند^{۱۱} و هیچ‌کس نیز از دعوت او سریچی نمی‌کند؛^{۱۲} بلکه همگان با شتاب،

۱. حج / ۲.

۲. یس / ۴۹.

۳. ماتریدی، تأویلات اهل‌السنّة، ج ۸، ص ۱۴۲ - ۱۴۱.

۴. حafe / ۱۴.

۵. مزم / ۱۴.

۶. قارعه / ۵.

۷. واقعه / ۶ - ۵.

۸. نبأ / ۲۰ - ۱۸.

۹. طه / ۱۰۸ - ۱۰۵.

۱۰. طبرسی، مجمع‌البيان، ج ۷، ص ۴۸.

۱۱. ابو حیان، البحر‌المحیط، ج ۷، ص ۳۸۴.

۱۲. بیضاوی، انوار‌التنزیل و اسرار‌التأویل، ج ۴، ص ۳۹.

از پی او می‌روند و توجهی به راست و چپ ندارند.^۱ این همراهی نیز در آیه «وَيَوْمَ نُسَيِّرُ الْجِبَالَ وَتَرَى الْأَرْضَ بَارِزَةً وَحَسَرَنَا هُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا»^۲ به چشم می‌خورد که خداوند افزون بر کوهها، وضعیت زمین را نیز به تصویر کشیده و می‌فرماید: روزی که کوهها را راه می‌اندازیم و هیچ علامت و درخت و ساختمانی در زمین نمی‌بینی^۳ و هیچ گنج و مردهای هم در درون خود ندارد^۴ و ما احدي از بشر را ترک نکرده و همه را زنده می‌کنیم. نکته قابل ذکر، تقدم تسبییر کوهها بر بروز زمین و به دنبال آن حشر مردمان بیانگر وضعیت ساختار زمین و کوهها در آخرت است.^۵

دو. نفخه احیاء

با عنایت به سیاق آیه و مطالب پیشین می‌توان گفت، در واقع تصویری که قرآن از کوهها در روز قیامت نشان می‌دهد، مجموعه‌ای صاف و مسطح است؛ یعنی کوههایی که در دنیا آن را ثابت و بی‌حرکت می‌دانستی در قیامت به سان ابر در حرکتند؛ چرا که به شکل غبار درآمده‌اند؛ افزون بر آنکه تعبیر به «اتقان» که به معنای منظم ساختن و محکم نمودن است^۶ و واژه «صنع» که دلالت بر ترکیب و ایجاد دارد^۷ نیز تناسب با زمان برقراری نظام جهان دارد نه زمانی که این نظام فرو می‌ریزد و متلاشی و ویران می‌گردد؛ از این‌رو این صنع و عمل از جانب خداوند، تخریب و ویرانی عالم است؛ لکن چون تکمیل آن را در پی دارد، مستلزم اتقان نظام آن است؛ نظامی که در آن هر چیزی به منتها درجه کمال خود می‌رسد که همان صنع خداست، صنعتی که هر چیزی را متقن کرده است؛ لذا خداوند اتقان را از هر چه که متقن کرده سلب نمی‌کند و فساد را بر آنچه اصلاح فرموده مسلط نمی‌سازد. پس اگر دنیا را خراب می‌کند، برای این است که آخرت را تعمیر نماید.^۸

در پاسخ آن دسته از مفسرانی که ظرف جمله «إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْلَمُونَ» را به دلیل مضارع بودن، دنیا می‌دانند؛ یعنی او از اعمالی که شما در حال و آینده انجام می‌دهید با خبر است و بر این باورند این آیه، یکی دیگر از عجایب آفرینش را در راستای توحید و معاد را بیان می‌کند،^۹ باید گفت: جمله «إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْلَمُونَ»

۱. طبرسی، *مجمع البيان*، ج ۷، ص ۵۱.

۲. کهف / ۴۷.

۳. ابن ابی حاتم، *تفسیر القرآن العظیم*، ج ۷، ص ۲۳۶۵.

۴. طووسی، *التبيان*، ج ۷، ص ۵۳.

۵. ابوالسعود، *ارشاد العقل السليم*، ج ۷، ص ۳۰۴.

۶. امین اصفهانی، *مخزن العرفان*، ج ۹، ص ۳۷۴؛ ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۱۹، ص ۳۱۸.

۷. ابن عاشور، همان.

۸. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۵، ص ۴۰۱.

۹. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۱۵، ص ۵۶۹.

جمله‌ای استینافی و تعلیل مطالب قبل می‌باشد؛ بدین‌گونه که اتفاقات نفح صور و ما بعد آن، از این جهت صنع محکم خدا است که او به ظواهر و بواسطه افعال مکلفان آگاه است و همین آگاهی اقتضاء می‌کند که آنان را طبق عمل‌هایشان پاداش و کیفر می‌دهد. کیفر و پاداشی که بعد از بعث و حشر و به راه انداختن کوهها بر آن اعمال مترتب می‌کند؛ آن‌گاه همین اجمال را در جمله و «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَكُهُ خَيْرٌ مِّنْهَا» تا آخر دو آیه تفصیل می‌دهد.^۱

از آنچه آمد می‌توان گفت مراد از نفح صور، نفح احیاء است و وجه ارتباط آیه ۸۷ نمل با حرکت کوهها در آیه بعد، افزون بر آنکه اشاره دارد به قدرت‌نمایی خداوند در مورد تبدیل کوهها که سخت‌ترین اشیاء در دنیا می‌باشند، به شکل حرکت ذراتی چون ابر، به حرکت جوهری موجودات نیز اشاره دارد که با جوهره ذاتشان به سوی غایت وجود خود در حرکتند که همان معنای حشر و رجوع به خدای سبحان است.^۲ مؤید مطلب نیز روایتی است که اهل سنت از امام صادق علیه السلام ذیل آیه نقل کرده‌اند: که می‌بینی نفوس را در وقت مردن در جای خود هستند درحالی که روح به سمت فردوس بالا می‌رود تا تحت عرش قرار گیرد.^۳

ب) توصیف و تحلیل گزاره «فَفَزَعَ مَنِ فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَنِ فِي الْأَرْضِ»

در این قسمت به بیان نظرات مفسران ذیل مفهوم فزع، زمان فزع و تفاوت صور و صیحه و نقد آنها پرداخته سپس نظر مختار با عنایت به سیاق آیات مطرح می‌گردد.

۱. توصیف و تحلیل مفهوم فزع

«فزع» در لغت به معنای ترس و استغاثه است؛^۴ چنان‌که راغب آورده است: «فزع» گرفتگی و انقباض خون در بدن و رمیدن و ترسیدن از چیزی است که آن چیز ترس‌آور و بیمناک باشد.^۵

در این میان برخی مفسران «فزع» را همان «صعق»^۶ و به معنای مرگ^۷ از شدت ترس دانسته‌اند.^۸ در پاسخ باید گفت اولاً بنا به نظر لغویون «صعق» و «فزع» دو معنای متفاوت دارند «فزع» به معنای ترس و

۱. آلوسی، روح المعانی، ج ۱۰، ص ۲۴۶.

۲. طباطبایی، المیزان، ج ۱۵، ص ۴۰۳.

۳. سلمی، حقائق التفسیر، ج ۱، ص ۴۸.

۴. ابن منظور، لسان العرب، ج ۸، ص ۳۵۱؛ جوهری، الصحاح، ج ۳، ص ۱۲۵۸.

۵. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۶۳۵.

۶. مراغی، تفسیر المراغی، ج ۲۰، ص ۲۴؛ بقاعی، نظم اللدر فی تناسب الآیات و السور، ج ۵، ص ۴۵۴.

۷. مقاتل بن سلیمان، تفسیر مقاتل بن سلیمان، ج ۳، ص ۳۱۸؛ ابن جوزی، زاد المسیر، ج ۳، ص ۳۷۲.

۸. طبرانی، التفسیر الكبير، ج ۵، ص ۴۴.

استغاثه^۱ و «صعق» به معنای بیهوده‌ی در اثر شدت صدایی که شنیده می‌شود^۲ یا مرگ است.^۳ ثانیاً با عنایت به حرف «فاء» که ترتیب را می‌رساند، نمی‌توان ادعا کرد با یک نفخ، بلا فاصله دچار فزع و با همان نفخ دچار صعق می‌شوند. ثالثاً فزع، نشان از زنده بودن افراد دارد که با نفخ اماته سازگار نیست. بعضی دیگر نیز «فرع» را به معنای سرعت در اجابت، جهت قیام در برابر خداوند دانسته، چنان‌که گفته می‌شود: «فزعت‌الیک فی کذا اذا اسرعت الی ندائه فی معونتک»؛^۴ لکن اگر این‌گونه باشد استثناء در آیه معنا ندارد؛ چرا که همه افراد نسبت به اجابت حق اسراع دارند.

۲. توصیف و تحلیل زمان فزع

آن دسته از مفسران که نفخه را اماته می‌دانند، فرع را ترس از مرگ^۵ و دیدن شدائند و سختی‌های علایم شروع قیامت می‌دانند^۶ که در این صورت فرع تنها شامل زندگان زمینی می‌گردد؛ چرا که مرگ و تحولات آسمان و زمین در عالم حیات دنیا است و شامل اهل آسمان‌ها و افراد زمینی که جلوتر مرده‌اند، نمی‌گردد؛ درحالی‌که آیه غیر از این را می‌گوید افزون بر آنکه «فاء» در «فرع»، ترتیب را می‌رساند؛^۷ یعنی فرع، امری است که به‌دلیل نفخ صور ایجاد می‌شود^۸ و از آنجا که در نفخ اماته مردمان می‌میرند، لذا فرع برای مردگان معنایی ندارد؛ از این‌رو آن دسته از مفسران که نفخه را احیاء دانسته‌اند،^۹ فرع را هنگام احیاء و قیام از قبور و ترس ناشی از دیدن احوال قیامت^{۱۰} و عاقبت حساب و مشاهده عذاب می‌دانند.^{۱۱} برخی نیز بر این باورند فرع در آیه مذکور ترس از مشاهده احوال قیامت و در آیه بعدش،^{۱۲} ترس از محاسبه اعمال است.^{۱۳}

۱. ابن‌منظور، *لسان العرب*، ج ۸، ص ۲۵۱.

۲. همان، ج ۱۰، ص ۱۹۸.

۳. فراهیدی، *كتاب العين*، ج ۱، ص ۱۲۹.

۴. طویسی، *التبیان*، ج ۸، ص ۱۲۳؛ آلوسی، *روح المعانی*، ج ۱۰، ص ۲۴۲؛ قرطی، *الجامع لاحکام القرآن*، ج ۱۴، ص ۲۷۲.

۵. ابن‌عطیه، *المحرر الوجیز*، ج ۴، ص ۲۷۲.

۶. عزیزی، *الکشاف*، ج ۳، ص ۳۸۶.

۷. طویسی، *التبیان*، ج ۸، ص ۱۲۳.

۸. ابن‌عشور، *التحریر و التنویر*، ج ۱۹، ص ۳۱۶.

۹. طبری، *مجمع البيان*، ج ۷، ص ۳۷۰؛ بروسوی، *روح البيان*، ج ۶، ص ۳۷۵.

۱۰. ابوالسعود، *ارشاد العقل السليم*، ج ۶، ص ۳۰۳.

۱۱. ابن‌عشور، *التحریر و التنویر*، ج ۱۹، ص ۳۱۶.

۱۲. نمل ۸۹.

۱۳. رازی، *التفسیر الكبير*، ج ۲۴، ص ۵۷۵.

۳. توصیف و تحلیل «مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ»

برای روشن شدن مطلب ابتدا به بررسی واژه «صیحه» که از واژگان همسو با «صور» است، می‌پردازیم. «صیحه» به معنای شکافتن چوب یا لباس و برخاستن صدا از آن است؛^۱ سپس در هر صدای بلند^۲ و عذاب به کار رفته است.^۳ بسامد این واژه در قرآن کریم ۱۳ بار است^۴ که تنها سه مورد آن در موضوع قیامت است.^۵ خداوند در سوره یس در توصیف «صیحه» می‌فرماید: «مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخْصِّمُونَ».^۶ «یخصمون» از ماده خصومت به معنای نزاع و جنگ است.^۷ برخی خصومت را جدال در امر «معاد»^۸ و برخی آن را مطلق دانسته؛ یعنی در حالی که در بازارهایشان به خرید و فروش مشغولند و در کارهایشان مخاصمه و مجادله می‌کنند،^۹ این فریاد بلند، سبب مرگ آنها می‌گردد و به قدری سریع و غافلگیرانه است که توانایی هیچ وصیت و سفارشی و فرصت مراجعته به خانواده و منزلهای خود را نخواهند داشت.^{۱۰} نکته قابل ذکر آنکه در سوره حج، از زلزله عظیمی به عنوان یکی از علائم قیامت که به شکل ناگهانی مخلوقات را در بر می‌گیرد و سبب سقط جنین و رهایی شیرخوارگان می‌شود، یاد می‌کند.^{۱۱} این زلزله که به طور قطع با صدای بلند و مهیبی همراه است و سبب مرگ موجودات می‌گردد، باید قبل از نفح صور اول باشد که خداوند از آن در آیه «وَتَنْفَعَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ»^{۱۲} خبر داده است؛ چرا که آیات مورد بحث در سوره یس آیه ۴۹ و حج آیات ۱ و ۲، مردم را در حال عادی فرض کرده که ناگهانی و بی‌مقدمه زلزله قیامت رخ می‌دهد و حال ایشان از مشاهده آن دگرگون گشته، به آن صورت که آیات شریفه شرح داده، در می‌آیند؛ این در حالی است که قبل از «صیحه» افراد دیگر مرده و در عالم بزرخ می‌باشند.

۱. فراهیدی، *كتاب العين*، ج ۳، ص ۲۷۰.

۲. زبیدی، *تاج العروس*، ج ۴، ص ۱۳۰، ابن‌منظور، *لسان العرب*، ج ۲، ص ۵۲۱.

۳. فراهیدی، *كتاب العين*، ج ۳، ص ۲۷۰.

۴. عبدالباقي، *المعجم المفهرس*.

۵. یس / ۴۹ و ۵۳؛ ق / ۲۰.

۶. یس / ۴۹.

۷. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۱۸، ص ۴۰۸.

۸. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۷، ص ۹۸.

۹. طبرانی، *التفسیر الكبير*، ج ۵، ص ۲۸۴.

۱۰. یس / ۵۰.

۱۱. حج / ۲ - ۱.

۱۲. زمر / ۶۸.

از آنچه آمد شاید بتوان گفت «صیحه» همان زلزله عظیمی است که با صدای بلندی همراه بوده و سبب مرگ افراد زنده روی زمین و انتقال آنها به بزرخ می‌گردد؛ سپس با انتقال همه افراد زمینی به بزرخ، در صور دمیده می‌شود که سبب بیهوشی اهل آسمان‌ها و زمین می‌گردد: «وَنُفَخَ فِي الصُّورِ فَصَعَقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ ...».^۱ از منظر راغب اصفهانی «صاعقة و صاقعه»، غرش سهمگین و بزرگ است، جز اینکه «صقع»، صدا در اجسام زمینی و «صقق»، صدا در اجسام آسمانی است.^۲ طبرسی آن را به معنای مرگ ناگهانی و در حالت وحشت می‌داند.^۳ بنا به آیات قرآن آنگاه که واژه «صاعقه» به کار برده شده است، بیانگر مرگ ناگهانی است: «... فَأَخَذَنَّكُمُ الصَّاعِقَةَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ * ثُمَّ بَعْثَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ»^۴ و آن‌گاه که واژه «صقع» به کار رفته است به معنای بی‌هوشی است: «وَهَرَّ مُوسَى صَعْقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِيَّكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ»^۵ لذا «صقع» که مترتب بر نفح صور و بعد از «صیحه» می‌باشد، مربوط به بزرخیان است که با قید «مَنْ فِي الْأَرْضِ» از آنان یاد شده است؛ چرا که عالم بزرخ، تنه دنیا است که به آن عالم زمین، قبر، جنه الارض نیز گفته‌اند^۶ از سوی دیگر اگر با صور اول موجودات روی زمین هلاک گرددند و با صور دیگر زنده گرددند یک موت و حیات بیشتر نداشته‌اند و عالم بزرخ را طی نکرده‌اند؛ در حالی که بنا به آیات قرآن انسان‌ها بزرخ را طی می‌کنند^۷ و از آنجا که «موت» عبارت از جدایی روح از بدن مادی است که تنها در جانداران دارای جسد تصور می‌شود، لذا واژه «صقع» به کار رفته است؛ چرا که ارواح نمی‌میرند.^۸ از این‌رو منظور از «مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ» ارواح سعداء و فرشتگان است که در مورد سعداء یا بزرخ نداشته یا از بزرخ عبور کرده و به علت عدم گرفتاری در آن، ارواح ایشان در آسمان‌ها قرار گرفته است و در مورد فرشتگان نیز بدن مادی ندارند تا روح از آن خارج گردد.^۹ مؤکد مطلب روایتی از امام باقر علیه السلام است که در پاسخ سؤال فردی که پرسید آیا روح بعد از خروج از بدن متلاشی می‌گردد یا به همان حال باقی است؟ فرمود: روح تا زمانی که اسرافیل در «صور» بدمد باقی است. در آن

۱. زمر / ۶۸

۲. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۴۸۴ – ۴۸۵.

۳. طبرسی، جواهر الجامع، ج ۳، ص ۴۶۶.

۴. بقره / ۵۵ و ۵۶ و ر.ک: نساء / ۱۵۳؛ فصلت / ۱۳ و ۱۷.

۵. اعراف / ۱۴۳.

۶. تهرانی، معادشناسی، ج ۴، ص ۱۶۹.

۷. ر.ک: آل عمران / ۱۷۰ – ۱۶۹؛ مؤمنون / ۱۰۰ – ۹۹؛ غافر / ۱۱ و ۴۶.

۸. طباطبایی، المیزان، ج ۱۷، ص ۲۹۳.

۹. طهرانی، معادشناسی، ج ۴، ص ۱۶۹.

هنگام تمامی اشیاء باطل و فانی گردند؛ پس حس و محسوسی نمی‌ماند. سپس خداوند اشیاء را آن‌چنان که در مرتبه اول بوده‌اند اعاده و ایجاد می‌نماید و این وقایع بین دو نفحه است.^۱ سپس خداوند در ادامه از نفح دومی یاد کرده و می‌فرماید: «ثُمَّ نُفْخَ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ»^۲ که مفسران از آن به عنوان نفح احیاء یاد می‌کنند. این نفح سبب می‌گردد مردمان جمع،^۳ گنهکاران محشور^۴ و نسبت‌ها گیسته گردند^۵ و انسان‌ها از قبرها برخیزند و با سرعت به سمت پروردگارشان روند؛^۶ در حالی که نظاره‌گرند.^۷ در این حین کافران گویند: «يَا وَيَّلَنَا مَنْ بَعَثْنَا مِنْ مَرْقُدِنَا»^۸ و مؤمنان بیان می‌دارند: «هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ»^۹ در این هنگام صدای بلندی به گوش می‌رسد و همگان در محضر الهی جهت حسابرسی حاضر می‌گردند: «إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ».^{۱۰} بنا به نظر شیخ طوسی صفت «واحده» دلالت بر سرعت بعث و اجتماع دارد؛^{۱۱} این در حالی است که فرشته‌ای همراه آنان است که ایشان را به سوی حساب سوق داده و فرشته دیگری که شاهد اعمال آنها است.^{۱۲} نکته قابل ذکر آنکه این مراحل به شکل تدریجی می‌باشد؛ بدین شکل که این قبض و گرفتن و هلاک کردن و میراندن به عنوان مقدمه‌ای برای ظهور و بروز عالم قیامت از عالم ماده و دنیا شروع شده و تداوم یافته، به عالم بزرخ رسیده پس از آن از عالم بزرخ بالاتر رفته و عالم مجردات را نیز دربر می‌گیرد؛ بنابراین همه عالم هستی از عالم دنیا تا عالم ملکوت مگر آنانی که خدا می‌خواهد مشمول این دم قابض می‌گردند.^{۱۳} از آنچه آمد می‌توان گفت: منظور از اهل آسمان‌ها در آیه مذکور، ارواح سعداء و ارواح فرشتگان و منظور از اهل زمین ساکنان زمین از انس و جن می‌باشد که به درجه ارواح سعداء نرسیده و گرفتار بزرخ بوده‌اند.

پرستال جامع علوم انسانی

۱. طبرسی، *الاحجاج*، ج ۲، ص ۹۷.
۲. زمر / ۶۸.
۳. کهف / ۹۹، نبأ / ۱۸.
۴. طه / ۱۰۲.
۵. مؤمنون / ۱۰۱.
۶. عیس / ۵۱.
۷. زمر / ۶۸.
۸. یس / ۵۲.
۹. یس / ۵۲؛ طوسی، *التبیان*، ج ۸، ص ۴۶۷.
۱۰. یس / ۵۳.
۱۱. همان.
۱۲. ق / ۲۱ - ۲۰ - بیضاوی، *انوار التنزیل و اسرار التأویل*، ج ۵، ص ۱۴۱.
۱۳. شجاعی، *قیام قیامت*، ص ۳۱.

ج) توصیف و تحلیل گزاره «إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ»

استثناء شدگان از «فزع»^۱ و «صعق»^۲ که از توابع نفح صور می‌باشند با واژه «الا»^۳ مستثناء شده‌اند. «الا» در علم بلاغت از ادوات حصر است که به صورت نفی و استثناء به کار می‌رود.^۴ در تعیین مقصود از عبارت مذکور، ممکن است این احتمال به نظر برسد که جهت تأکید بر قدرت الهی و تسلیم موجودات در برابر قدرت او می‌باشند؛ چنان‌که در آیاتی از قرآن شاهد آن هستیم، آنجا که خداوند می‌فرماید: «وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ...»^۵ لکن با عنایت به سیاق سوره و روایات متعدد^۶ در زمینه نشان دادن مصادیق این استثناء، به نظر می‌رسد آیه صرفاً تأکید بر قدرت ندارد و حقیقتاً افرادی از اهل زمین و آسمان، فزع و صعق ندارند؛ از این‌رو برخی این استثناء را متصل دانسته و بر این باورند اگر برای خدا خلقی تصور شود که در ورای آسمان‌ها و زمین بوده باشند، آن وقت می‌توان استثنای مزبور را منقطع دانست.^۷

۱. آورندگان حسن

افرون بر آنچه آمد، با عنایت به سیاق، خداوند می‌فرماید: «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِّنْهَا وَهُمْ مِنْ فَزَعٍ يَوْمَئِذٍ آمِنُونَ»^۸ یعنی کسانی از فزع آن روز در امانند که حسن به اورند. «حسن» در لغت به معنای نعمتی است که انسان آن را در جان و تن و حالات انسانی خویش در می‌یابد و از آن مسرور می‌شود که اگر در حالت وصف باشد در اجسام و رویدادهای طبیعی و مادی است و اگر به صورت اسم به کار رود معمولاً در باره

۱. زمر / ۶۸

۲. نمل / ۸۷

۳. درویش، *اعراب القرآن*، ج ۸، ص ۴۴۷.

۴. هود / ۱۰۸؛ ر.ک: هود / ۱۰۷؛ اعلی / ۶-۷. چرا که خداوند هیچ‌گاه بهشتیان را از بهشت خارج نمی‌کند و جمله «عطاءً غَيْرَ مَجْدُودٍ» نیز آن را تأیید می‌کند؛ یعنی عطا و بهشت آنها قطع شدنی نیست؛ اما استثناء مذکور برای اثبات قدرت خداست و اینکه خدا از بیرون آوردن آنها مسلوب القدرة نیست. (قرشی، *احسن الحديث*، ج ۵، ص ۵۶)

۵. روایاتی که در این باره رسیده است این استثناء شدگان را شامل فرشتگان (قرطبی، *الجامع لاحکام القرآن*، ج ۱۳، ص ۲۴۱)، اسرافیل (طوسی، *التیبیان*، ج ۸، ص ۱۲۳)، جبریل و میکائیل (مقاتل، *تفسیر مقاتل*، ج ۳، ص ۳۱۷)، عزرائیل (طبرسی، *مجمع البيان*، ج ۷، ص ۳۷۰) یا شهدا (طبری، *جامع البيان*، ج ۲۰، ص ۱۳)، انبیاء (ابن عطیه، *المحرر الوجيز*، ج ۴، ص ۲۷۲) چون پامبر^۹ (رازی، *التفسیر الكبير*، ج ۲۴، ص ۵۷۴) و موسی^{۱۰} (همان) یا شامل بهشتیان و حور العین (ابن جوزی، *زاد المسیر*، ج ۳، ص ۳۷۲) و بالآخره نگهبانان جهنم و حاملان عرش (زمخشی، *الکشاف*، ج ۳، ص ۳۸۶) و عقربها و کزدان جهنم (بغوی، *معالم التنزیل*، ج ۳، ص ۵۱۸) دانسته‌اند.

۶. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۷، ص ۲۹۳

۷. نمل / ۸۹

پدیده‌ها و رویداده‌است.^۱

برخی مفسران بنا به ساختار مفرد حسن‌ه و عدم تنکیر آن، «ال» در حسن‌ه را معرفه^۲ و با عنایت به روایاتی از پیامبر ﷺ، «حسن‌ه» را «الله الا الله» دانسته‌اند؛^۳ چنان‌که در روایتی از ابوذر به نقل از پیامبر ﷺ آمده است: «الله الا الله» از احسن حسنات است.^۴ سید بن طاووس بر این باور است حسن‌ه شامل شناخت خدا، رسول و ناییان پیامبر ﷺ است؛ چرا که لفظ «الله الا الله» را منافق و اهل کتاب و غیره نیز به زبان می‌آورند؛^۵ از این‌رو برخی مفسران «ال» را جنس دانسته که شامل عقاید صحیح و در لوای آن اعمال نیک می‌باشد؛^۶ چنان‌که در برخی روایات نیز مقصود از حسن‌ه، حب اهل بیت ﷺ،^۷ ولایت علی ﷺ^۸ و شناخت و اطاعت امام آمده است؛^۹ چرا که شخص موفق به ولایتمداری نسبت به امتنال همه احکام ایجابی و ترک همه احکام سلبی کامل توفیق خواهد داشت.^{۱۰} خلاصه مطلب آنکه مراد از «حسن‌ه» اعمال نیک مطلقی است که با بدی و زشتی مخلوط نشده باشد؛ چرا که در این صورت به دلیل وجود بدی از فزع و هراس در امان نخواهد بود و مقصود از «الله الا الله» صرف ادای لفظ آن نیست؛ بلکه اشاره به عمل به محتوای آن دارد که نفی تمام‌اله‌ها در زندگی بشری است. در واقع نفی کلیه شرک‌های جلی و خفی از این جهت از احسن حسنات می‌باشد.

در سوره انبیاء خداوند درباره این افراد می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ سَبَقُتْ لَهُمْ مِنَ الْحُسْنَىٰ أُولَئِكَ عَنْهَا مُبَعَّدُونَ * ... لَا يَحْرُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ وَتَنَقَّلُهُمُ الْمَنَائِكَهُ هَذَا يَوْمُكُمُ الَّذِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ»^{۱۱} برخی مفسران «فزع اکبر» را عام دانسته و مربوط به کلیه مراحل قیامت می‌دانند.^{۱۲} زمخشری بنا به روایتی از امام علی علیه‌الله‌آن را مربوط به

۱. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۲۳۵.
۲. آلوسی، *روح المعانی*، ج ۱۰، ص ۲۴۶.
۳. مقاتل، *تفسیر مقاتل*، ج ۳، ص ۳۱۸؛ طبری، *جامع البيان*، ج ۲۰، ص ۱۵؛ سیوطی، *الدر المنشور*، ج ۵، ص ۱۱۸.
۴. ابن‌ای‌حاتم، *تفسیر القرآن العظیم*، ج ۹، ص ۲۹۳۴؛ قرطبی، *الجامع لاحکام القرآن*، ج ۱۳، ص ۲۴۴.
۵. حویزی، *نور الثقلین*، ج ۴، ص ۱۰۲.
۶. ابن‌اعشور، *التحریر و التنویر*، ج ۱۹، ص ۳۲۱؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۵، ص ۴۰۳؛ مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۱۵، ص ۵۷۲.
۷. ثعلبی، *الکشف والبيان*، ج ۷، ص ۲۳۰؛ طبرسی، *مجمع البيان*، ج ۷، ص ۳۷۰.
۸. حویزی، *نور الثقلین*، ج ۴، ص ۱۰۲.
۹. همان.
۱۰. جوادی آملی، *تسنیم*، ج ۲، ص ۵۸۸.
۱۱. انبیاء / ۱۰۳ - ۱۰۱.
۱۲. ابن‌عطیه، *المحرر الوجیز*، ج ۴، ص ۱۰۲؛ قرطبی، *الجامع لاحکام القرآن*، ج ۱۱، ص ۳۴۶.

نفح صور دوم می‌داند؛^۱ یعنی کسانی از آتش جهنم دور هستند و فزع اکبر آنها را محزون نمی‌کند که این نیکوبی که برخی آن را سعادت،^۲ برخی جنت^۳ و بعضی توفیق به طاعت دانسته‌اند^۴ از طرف ما از ایشان سبقت گرفته باشد؛ بهبیان دیگر ما به تمام وعده‌هایی که به مؤمنان در این جهان داده‌ایم وفا خواهیم کرد که یکی از آنها دور شدن از آتش دوزخ است.^۵

۲. متقین

در سوره دخان خداوند در توصیف متقین می‌فرماید: «لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَى وَوَقَاءُهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ».^۶ «الا» به معنای «سوی» است^۷ و عبارت «إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَى» بدل از کلمه «الموت» است و آیه شریفه در این مقام خواهد بود که غیر از مرگ اول را نفی کند و بفرماید در بهشت آخرت اصلاً مرگی نیست؛ نه مرگ اول و دنیایی برای اینکه آن را چشیدند و نه مرگ در بزرخ که با این بیان علت تقيید موت به «اولی» روشن می‌شود.^۸ طبرسی در این باره آورده است: علت اینکه تنها به متقین این بشارت را داده است که در آخرت مرگ را نخواهند چشید با اینکه منحصر به آنان نیست و تمام مردم در آخرت، مرگ نخواهند داشت، این است که این خبر به صورت مژده‌ای است برای متقین که یک زندگی سعادتمدانه‌ای در بهشت خواهند داشت؛ ولی آنها که از نظر شکنجه در حالتی بدتر از مرگ به سر می‌برند، چنین صفتی بر آنان اطلاق نخواهد شد؛ زیرا آنان هر لحظه با آن عذاب‌هایی که می‌کشند در حال چشیدن طعم ناگوار مرگ هستند^۹ و قطعاً این دسته از متقین باید از درجات بالایی از تقوای برخوردار باشند؛ چرا که در توصیف جایگاه آنان خداوند می‌فرماید: «إِنَّ الْمُتَقِّينَ فِي مَقَامِ أَمِينٍ»^{۱۰} و در سوره انعام در تعریف مقام امین آورده است: «الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ»^{۱۱} از آنجا که نکره در سیاق نفی افاده عموم می‌کند، این امنیت را از آن کسانی می‌داند که ایمان خود را با هیچ ظلمی

۱. زمخشri، *الکشاف*، ج ۳، ص ۱۳۷.

۲. ابن حوزی، *زاد المسیر*، ج ۳، ص ۲۱۵.

۳. مبیدی، *کشف الاسرار و عدة الابرار*، ج ۶، ص ۳۱۵.

۴. زمخشri، *الکشاف*، ج ۳، ص ۱۳۷.

۵. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۱۳، ص ۵۰۹.

۶. دخان / ۵۶.

۷. طبری، *جامع البيان*، ج ۱۱، ص ۲۴۹.

۸. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۸، ص ۱۵۱.

۹. طبرسی، *معجم البيان*، ج ۹، ص ۱۰۵.

۱۰. دخان / ۵۱.

۱۱. انعام / ۸۲.

نیامیخته‌اند و در سوره بقره ظالم را این گونه تعریف می‌نماید: «وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ»^۱ به‌تعبیر دیگر این دسته از مؤمنان کسانی هستند که مرتكب هیچ گناهی نشده‌اند و از حدود الهی هیچ‌گاه خارج نشده‌اند؛ لذا از امنیت خاصی برخوردارند که دیگران از آن بی‌نصیبند. از این‌رو «ال» در «الامن» تعریف است.

این همراهی در سوره صفات نیز در ضمن گفتگوی بهشتیان به چشم می‌خورد آنجا که خداوند می‌فرماید: «أَفَقَاتَا نَحْنُ بِمَيْتِينَ * إِلَّا مَوْتَنَا الْأَوَّلَى وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ».^۲ برخی مفسران منظور از مرگ اول را مطلق مرگ دانسته که شامل مرگ در دنیا و بزرخ می‌باشد؛^۳ اما برخی دیگر بر این باورند مراد از مرگ اول، مرگ دنیوی است نه مرگ عالم بزرخ؛ زیرا در آیه مورد بحث به آن اعتنا نشده؛ چون منکرین معاد، مرگ دنیایی را فنا و نابودی می‌پنداشتند و اعتقادی به مردن در بزرخ نداشتند.^۴ از منظر صاحب *مجمع البيان* منظور بهشتیان از این پرسش محقق کردن مطلب است، نه اینکه در مسئله دچار شک و تردید شده باشند، و بدین جهت این سخن را می‌گویند که در گفتن آن سرور و فرخی مجدد و دو چندان هست، از این جهت خداوند در ادامه می‌فرماید: «إِنَّ هَذَا أَهْوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ» در واقع این جمله تتمه گفتار همان گوینده است که هم موهبت خلود در بهشت و رهایی از عذاب را عظیم شمرده و هم شکر آن نعمت را به‌جای آورده است^۵ و هم اینکه توبیخ و سرزنشی است در برابر کسانی که قیامت را انکار کردن.^۶

لازم به ذکر است خداوند این مطلب را به‌گونه‌ای دیگر به نقل از کافران در روز قیامت آورده است، آنجا که می‌فرماید: «قَالُوا رَبَّنَا أَمْتَنَا اثْنَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَيْنِ فَأَعْرَفْتَنَا بِذَنْبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ».^۷ برخی مفسران مردن اول را زمانی می‌دانند که انسان نطفه بوده؛ پس خداوند او را در دنیا زنده گردانیده است، سپس برای بار دوم خداوند او را در دنیا می‌میراند، سپس او را در رستاخیز زنده می‌گرداند؛^۸ اما «امااته» بر حالت نطفگی آدمی؛ یعنی حالت قبل از دمیده شدن روح در آن، صدق نمی‌کند؛ چون اماته وقتی صادق است که قبل از این‌که باشد؛^۹ به‌تعبیر دیگر هم میراندن باید بعد از زندگی باشد و هم احیاء باید بعد از مردن باشد و هر یک

۱. بقره / ۲۲۹.

۲. صفات / ۵۹ - ۵۸.

۳. بیضاوی، *انوار التنزیل و اسرار التأویل*، ج ۵، ص ۱۱.

۴. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۷، ص ۱۳۹.

۵. طبرسی، *مجمع البيان*، ج ۸، ص ۳۹۴.

۶. طووسی، *التبیان*، ج ۸، ص ۴۹۹.

۷. غافر / ۱۱.

۸. ثعلبی، *الکشف والبيان*، ج ۸، ص ۲۶۸؛ بغوی، *معالیم التنزیل*، ج ۴، ص ۱۰۸.

۹. طووسی، *التبیان*، ج ۹، ص ۳۶۰؛ رازی، *التفسیر الكبير*، ج ۲۷، ص ۴۹۴.

از این دو باید مسبوق به خلافش باشد و گرنه اماته و احیاء نمی‌شود که در این صورت ناگزیر به پذیرش چهار زندگی و سه مرگ می‌باشیم: اول احیاء بعد از نطفه، سپس مرگ، سپس احیاء در قبر، سپس میراندن، سپس احیاء در بازگشت، سپس میراندن و در نهایت احیاء در قیامت.^۱ برخی دیگر از مفسران بر این باورند مرگ اول در دنیا و مرگ دوم در قبر می‌باشد و زنده شدن اول در دنیا و زنده شدن دوم در قبر است؛^۲ یعنی کفار متعرض زندگی در قیامت نشده‌اند؛ اما با عنایت به سیاق، زندگی دنیا اصلاً مورد نظر نیست و وجهی ندارد که نام آن را ببرند، به خلاف زندگی در قیامت که در حصول یقین کمال تأثیر را دارد.^۳ بعضی دیگر گفته‌اند: منظور از تثنیه آوردن «احیاء» و «amatه» تأکید است؛ یعنی خدایا تو ما را میراندی، میراندنی بعد از میراندن و احیاء کردی احیایی بعد از احیاء.^۴ در پاسخ باید گفت این سخن زمانی صحیح است که خود کلمه «amatه» و «احیاء» را تثنیه آورده باشد و گفته باشد: «أَمْتَنَا إِمَاتِينَ وَ احْيَيْتَنَا إِحْيَاءَيْنِ» یا «کرتین»، لذا جایی برای احتمال تأکید نیست؛^۵ از این‌رو مفسران بر این باورند منظور از میراندن در آخرین روز زندگی دنیا و زنده کردن در برزخ و سپس میراندن از برزخ، و زنده کردن در قیامت برای حساب است؛^۶ چون اگر زندگی در برزخ نبود، دیگر میراندن دومی تصور نداشت؛ چون هم میراندن باید بعد از زندگی باشد و هم احیا باید بعد از مردن و هر یک از این دو باید مسبوق به خلافش باشد و گرنه «amatه» و «احیاء» نمی‌شود. در نتیجه زندگی دارای سه مرحله می‌شود: یکی زندگی در دنیا، دوم در برزخ، سوم در قیامت؛ درحالی که کفار در کلام خود متعرض حیات دنیوی نشده‌اند؛ چرا که: مرادشان از احیاء آن احیائی است که باعث یقین به معاد گشته است که عبارت از احیای در برزخ و احیای در قیامت است؛ زیرا زندگی دنیا هر چند که آن هم احیاء است لکن به تنها ای باعث پیدا شدن یقین به معاد نیست؛ لذا منظور سخن تنها شمردن مطلق اماته‌ها و احیاء‌هایی که بر آنان گذشته، نبوده است؛ بلکه آن اماته و احیایی منظور بوده که در حصول یقین برای آنان دخالت داشته است.^۷

۳. مخلصین

با تأمل در آیه «فَكَذَّبُوهُ فَإِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ * إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ»^۸ نشان داده می‌شود؛ مراد از حضور، مطلق حضور و

۱. طوسی، *التبیان*، ج ۹، ص ۶۰
۲. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۸، ص ۸۰۵
۳. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۷، ص ۳۱۲
۴. آلوسی، *روح المعانی*، ج ۲، ص ۳۰۴
۵. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۷، ص ۳۰۶ - ۳۰۷
۶. طوسی، *التبیان*، ج ۹، ص ۶۰؛ بغوی، *معالم التنزیل*، ج ۴، ص ۱۰۸
۷. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۷، ص ۳۰۶
۸. صافات / ۱۲۸ - ۱۲۷

رجوع به خدا نیست؛ بلکه مراد از آن حضور در موقف حساب و سؤال است؛^۱ یعنی بندگان مخلص قیام و حضور ندارند؛ زیرا این افراد از تمام مراحل عبور کرده و پاکیزه در حرم خدا رفته و به مقام فناء در ذات احادیث رسیده‌اند؛ چنان‌که در ابتدای سوره صفات خداوند آورده است: «وَمَا تُجْزِونَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ * إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ»^۲ که استثناء منقطع است؛^۳ یعنی در جزایی که خواهید دید، هیچ ظلمی وجود ندارد، برای اینکه عین اعمال شما به شما بر می‌گردد، جز بندگان مخلص خدا که از چشیدگان عذاب الیم نیستند و در نهایت با تأمل در آیه «كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهُهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ»^۴ می‌توان گفت: استثنادگان کسانی هستند که جنبه خلق و دنیایی را از دست داده و به وجه الله باقی مانده‌اند؛ به‌تعبیر دیگر چیزی از خود ندارند که با نفح صور از آنها گرفته شود؛^۵ به‌بیان دیگر آن دسته از مؤمنانی که به مقام مخلصین رسیده‌اند، کسانی که مرتکب هیچ گناهی نشده و از حدود الهی هیچ‌گاه خارج نشده‌اند مشمول این استثناء می‌باشند. این افراد تنها مرگ دنیایی را چشیده و به علت عدم گرفتاری، بزرخ نداشته و از آن عبور کرده و ارواح ایشان در آسمان‌ها قرار گرفته است که با نفح صور اماته بیهود نگشته؛ چرا که به مقام وجه الله رسیده‌اند و در نفح احیاء نیز دچار فزع و ترسی در هیچ مرحله‌ای نمی‌گردند که از مصادیق بارز آن انبیاء و رسولان و حجج الهی می‌باشند؛ چنان‌که از امام رضا علیه السلام ذیل آیه «لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ»^۶ روایت شده است که فرمود: وقتی خداوند می‌پرسد امروز ملک از آن کیست؟ ارواح انبیاء و رسولان و حجج الهی در پاسخ می‌گویند: از آن خدای واحد قهار است.^۷

نتیجه

یکی از سرفصل‌های بازگشت به سوی خداوند، نفح صور و حوادث بعد از آن است. این مهم که در سیر تکاملی و بازگشت هستی به سوی حق لازم و ضروری است در آیات چندی بدان اشاره شده است که یکی از آنها آیه ۸۷ سوره نمل می‌باشد. با عنایت به معنای نفح صور می‌توان گفت: آوردن واژه نفح، کنایه و تمثیلی از سرعت

۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۵، ص ۴۰۰.
۲. صفات / ۴۰ - ۳۹.
۳. قرطبی، *الجامع لاحکام القرآن*، ج ۱۶ ص ۷۶؛ فیض کاشانی، *الصافی*، ج ۴، ص ۲۶۸؛ ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۲۳، ص ۲۹.
۴. قصص / ۸۸.
۵. شجاعی، *قیام قیامت*، ص ۳۴.
۶. غافر / ۱۶.
۷. بحرانی، *البرهان*، ج ۴، ص ۱ و ۷۵.

امر و قیام است و صور نیز تمثیلی از قبض و دمیدن حیات و حشر نهایی است که با این تشییه، آن حقیقت غیر محسوس و معنوی، برای فهم عموم، در مشهودات حسی تصویر گردیده است. در این میان قرآن کریم دو نفح را برای جهانیان به تصویر می‌کشد، نفحه‌ای که موجودات ذی‌شعور با آن مرده و نفحه‌ای که سبب احیاء آنها جهت قیام و حسابرسی می‌گردد؛ اما مرحله قبل از نفحه اماته، صیحه اماته است که سبب مرگ افراد زمینی و ورود ایشان به بزرخ می‌گردد؛ سپس با نفح صور اماته، تمام برزخیان و اهل آسمان‌ها – جز افرادی که خداوند بخواهد – بیهوش شده در مرحله سوم با نفح صور احیاء اهل آسمان‌ها زنده و اهل زمین از گورها بلند شده و در مرحله چهارم با صیحه آخر در محضر الهی جهت حسابرسی حاضر می‌گردد.

مراد از نفح صور در آیه سوره نمل، نفح احیاء است؛ چرا که در نفح اماته مردمان می‌میرند؛ لذا فرع که مترتب بر نفح صور است، برای مردگان معنایی ندارد؛ از این‌رو فرعی که به‌دلیل این نفح رخ می‌دهد، استغاثه و ترسی است که از دیدن احوال آن روز و محاسبه اعمال به انسان دست می‌دهد، مؤکد مطلب آیه بعدش است که وضعیت کوهها را در صحنه قیامت نشان می‌دهد؛ یعنی کوههایی که در دنیا آن را ثابت و بی‌حرکت می‌دانستی در قیامت به سان ابر در حرکتند. در واقع آیه اشاره به حرکت جوهری موجودات دارد که با جوهره ذاتشان به سوی غایت وجود خود در حرکتند که همان معنای حشر و رجوع به خدای سبحان است. البته این نفحات دفعی نبوده؛ بلکه تدریجی است. در این میان آن دسته از مؤمنانی که به مقام مخلصین رسیده‌اند؛ یعنی کسانی که مرتكب هیچ گناهی نشده و از حدود الهی هیچ‌گاه خارج نشده‌اند؛ مشمول این استثناء می‌باشند. این افراد تنها مرگ دنیایی را چشیده و به علت عدم گرفتاری، بزرخ نداشته و از آن عبور کرده و ارواح ایشان در آسمان‌ها قرار گرفته است که با نفح صور اماته بیهوش نگشته؛ چرا که به مقام وجه الله رسیده‌اند و در نفح احیاء نیز دچار فرع و ترسی در هیچ مرحله‌ای نمی‌گردد. در واقع اینها افرادی هستند که جنبه بالاتری از مخلوق داشته و در حقیقت چیزی از خود به عنوان مخلوق ندارند تا از آنها گرفته شود؛ بلکه با انجام اعمال صالح و پرهیز از تمامی گناهان فانی در خدا گشته‌اند.

متابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵ ق). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۱ ش). *الخصال*. تهران: کتابچی.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۲۲ ق). *زاد المسیر فی علم التفسیر*. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ابن عاشور، محمد طاهر (بی‌تا). *التحریر و التنویر*. بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.

- ابن قتیبه، عبدالله (۱۴۰۵ ق). *تأویل مختلف الحديث*. بیروت: مکتب الاسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۰ ق). *لسان العرب*. بیروت: دار صار.
- ابن ابی حاتم، عبد الرحمن بن محمد (۱۴۱۹ ق). *تفسیر القرآن العظیم*. ریاض: مکتبة نزار مصطفی الباز.
- ابن عطیه، عبدالحق (۱۴۲۲ ق). *المحرر الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز*. بیروت: دار الكتب العلمیة.
- ابو السعود، محمد بن محمد (۱۹۸۳ م). *ارشاد العقل السلیم الی مزایا القرآن التکریم*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابو حیان، محمد بن یوسف (۱۴۲۰ ق). *البحر المحيط فی التفسیر*. بیروت: دار الفکر.
- امین اصفهانی، نصرت بیگم (بی تا). *مخزن العرفان در علوم قرآن*. تهران: بی نا.
- بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۶ ق). *البرهان فی تفسیر القرآن*. تهران: موسسه بعثت.
- بروسوی، اسماعیل (بی تا). *روح البيان*. بیروت: دار الفکر.
- بغوی، حسین بن مسعود (۱۴۲۰ ق). *معالم التنزیل فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- بقاعی، ابراهیم بن عمر (۱۴۲۷ ق). *النظم الدرر فی تناسب الآیات والسور*. بیروت: دار الكتب العلمیة.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ ق). *أنوار التنزيل وأسرار التأویل*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- تستری، سهل بن عبدالله (بی تا). *تفسیر تستری*. بیروت: دار الكتب العلمیة.
- ثعلبی، احمد بن ابراهیم (۱۴۲۲ ق). *الکشف والبيان عن تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ثقفی تهرانی، محمد (۱۳۹۸ ش). *روان جاوید*. تهران: برهان.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰ ش). *تسنیم تفسیر قرآن کریم*. قم: اسراء.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۹۸۷ م). *الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية*. بیروت: دار العلم للملايين.
- حسینی طهرانی، سید محمد حسین (۱۴۰۳ ق). *معادشناصی*. قم: حکمت.
- حویزی، عبدالعلی بن جمعه (بی تا). *نور الثقلین*. قم: اسماعیلیان.
- درویش، محبی الدین. (۱۴۱۵ ق). *اعراب القرآن و بیانه*. دمشق: دار الارشاد.
- رازی، فخر الدین محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق). *التفسیر الكبير*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (بی تا). *معجم مفردات الفاظ القرآن*. بیروت: دار الكتب العربی.
- رجبی، محمود (۱۳۸۷ ش). *روش تفسیر قرآن*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- زبیدی، محمد مرتضی (بی تا). *تاج العروس من جواهر القاموس*. بیروت: دار مکتبة الحياة.
- زرکشی، محمد بن عبدالله (۱۴۱۰ ق). *البرهان فی علوم القرآن*. بیروت: دار المعرفة.

- زمخشري، محمود بن عمر (۱۴۰۷ ق). *الكتاف عن حقائق عوامض التنزيل و عيون الاقاويل في وجوه التأويل*. بيروت: دار الكتب العربي.
- سلمى، محمد بن حسين (بی تا). *حقائق التفسير*. تهران: مركز نشر دانشگاهی.
- سيوطي، جلال الدين (۱۴۰۴ ق). *الدر المنشور في التفسير بالماثور*. قم: كتابخانه آيت الله العظمى مرعشى نجفى.
- شجاعى، محمد (۱۳۸۶ ش). *قيام قيامت*. قم: کانون اندیشه جوان.
- شريعتى، محمد تقى (۱۳۴۶ ش). *تفسير نوين*. تهران: شركت سهامي انتشار.
- طالقانى، سيد محمود (۱۳۶۲ ش). *پرتوی از قرآن*. تهران: شركت سهامي انتشار.
- طباطبائى، سيد محمد حسين، (۱۴۱۷ ق). *الميزان في تفسير القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامي.
- طبرانى، سليمان بن احمد (۲۰۰۸ م). *التفسير الكبير*. اردن: دار الكتاب الثقافى.
- طبرسى، احمد بن على. (۱۴۰۳ ق). *الاحتجاج*. مشهد: نشر مرتضى.
- طبرسى، فضل بن حسن (۱۳۷۷ ش). *جواعع الجامع*. قم: حوزه علميه قم.
- طبرسى، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ ش). *مجمع البيان لعلوم القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طبرى، محمد بن جرير (۱۴۱۲ ق). *جامع البيان عن تأويل آى القرآن*. بيروت: دار المعرفة.
- طريحي، فخرالدين بن محمد (۱۳۶۵ ق). *مجمع البحرين*. تهران: مكتبة المرتضوية.
- طوسى، محمد بن حسن (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بيروت: دار احیاء التراث العربي.
- عبدالباقي، محمد فواد (بی تا). *المعجم المفهوس*. قم: اسماعيليان.
- فراهيدى، خليل بن احمد (۱۴۰۹ ق). *كتاب العین*. قم: دار الهجرة.
- فيض کاشانى، محمد محسن (۱۴۱۵ ق). *الصافى*. تهران: الصدر.
- قرشى، سيد على اکبر (۱۳۷۵ ش). *احسن الحديث*. تهران: بنیاد بعثت.
- قرطبي، محمد بن احمد (۱۳۶۴ ق). *الجامع لاحکام القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- ماتريدي، محمد بن محمد (بی تا). *تأویلات اهل السنة*. بيروت: دار الكتب العلمية.
- مراغى، احمد بن مصطفى (بی تا). *تفسير المراغى*. بيروت: دار احیاء التراث العربي.
- مقاتل بن سليمان (۱۴۲۳ ق). *تفسير - مقاتل بن سليمان*. بيروت: دار احیاء التراث العربي.
- مکارم شيرازى، ناصر و همکاران (۱۳۷۴ ش). *تفسير نمونه*. تهران: دار الكتب الإسلامية.
- ميدى، رشيدالدين احمد بن ابی سعد (۱۳۷۱ ش). *كشف الأسرار و عدة الأبرار*. تهران: امير کبیر.